

ԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆԸ ԵՒ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆԸ
«ԸՆԿԵՐ ՓԱՆՋՈՒՆՈՒ» ՎԼԵՊՈՒՄ

Զախողուել է դրամ հաւաքելու նախաձեռնութիւնը. եկել է մի պահ, երբ Փանջունուն չեն կարող օգնել ո՛չ «գիտակից շարքերը», ո՛չ էլ բողոքներն ու թուրքերը, որոնց նա համարում էր յեղափոխութեան «բնական նեցուկներ»։ Բայց վասպուրականում Փանջունին ստացել էր յեղափոխական գործունէութեան աւելի լայն ասպարէզ. հասարակութեան թափփուկներ այստեղ էլ կային, կային եւ մանկապարտէզի սաներ ու դպրոցականներ, որոնք Փանջունու եւ Սարսափունու դասախօսութիւնների պահին զբաղուած էին ձնագնդի խաղալով։ Զաւեշտական ու միեւնոյն ժամանակ ողբերգական է այն, որ Փանջունին հենց սրանց անուանում է վասպուրականի հայութիւն. («վասպուրականի հայութիւնը, այսինքն մեր շարքերուն մէջ գտնուող տղերքը, որոնք կը կազմեն գիտակից երիտասարդութիւնը», 125)։ Փանջունու խմբակից դուրս հայութիւն գոյութիւն չունի. մնացածը թշնամիներ են, որոնց դէմ պէտք է պայքարել բոլոր միջոցներով։ Հակատագրական այն պահին, երբ հայ ժողովուրդը պէտք է համախմբուէր դարաւոր թշնամու դէմ՝ ազգային անվտանգութեան եւ հայրենիքի սահմանների պաշտպանութեան համար, այդ պահին վասպուրականում իր յեղափոխական գործունէութիւնն է սկսում Փանջունին՝ իր համախոհների ու զինակիցների հետ։ Կազմակերպում է հանրաժողովներ՝ «յետամնաց խաւարամիտներին» բացատրելու իր «աշխարհայեացքները. իր ելոյթներով Փանջունին ապակողմնորոշում է ժողովրդին, նրա ուշադրութիւնը շեղում կենսական կարեւորագոյն խնդիրներից,

չլատում ու պառակտում նրա միասնութիւնը՝ մատնացոյց անելով կարծեցեալ ներքին թշնամիներ, որոնց դէմ պէտք է ուղղուէր յեղափոխական շարժումը։ Իսկ այդ «թշնամիներին» փանջունիական թուարկումից պարզորոշ երեւում է, որ բացի իրենից եւ իր կուսակիցներից մնացած հայ ժողովուրդը ինքն իր թշնամին է որ կայ։ Ուրեմն հենց նրա դէմ էլ պէտք է մղել յեղափոխական անողոք պայքար. «... ըսի թէ հիմա ա՛յ ժամանակը եկած է որ յեղափոխութիւնը իր ուժն ու զօրութիւնը դարձնէ իր ներքին թշնամիներուն դէմ, որոնք ժողովրդի արիւնը քամող, ժողովուրդն իր ոտքերուն տակ չախջախող, ժողովուրդը իբրեւ ստրուկ ծառայեցնող հայ հողատէրը, հայ գործարանատէրերը, հայ կալուածատէրը, հայ վաճառականը, հայ արհեստաւորը, հայ պաշտօնեան, հայ եկեղեցականը, հայ ապականուած մտաւորականութիւնը, հայ անգիտակից ուսուցչութիւնը, հայ ստրկամիտ մասսան» (121)։ Հայ հասարակութեան ներսում այսքան «թշնամիներ» միայն Փանջունու զառանցամիտ ուղեղը կը յայտնաբերէր։

Փանջունին ուժեղ եւ յատկապէս մոլորեալներ հաւաքագրելու, դաշնակիցներ յայտնաբերելու եւ նրանց միջոցով խժոժութիւններ հրահրելու մէջ, իսկ իբրեւ խառնակիչ եւ չարագործ՝ մրցակից չունի։ Իւրաքանչիւր իրավիճակ նա գնահատում է աչառու դատաւորի սկզբունքներով ու չափանիշներով։ Եւ որպէս զի հաւատ ընծայեն իրեն, իր ելոյթները զարդարում է հեղինակաւոր անուններով, ընկերվարական ասոյթներով, անուն է բարձր գաղափարների եւ մարդկութեան իտէալների անունից։ Ուրեմն խաբուսիկ գաղափարները նոյնքան

վտանգաւոր են, որքան Փանջունին: Իսկ եթէ վտանգաւոր գաղափարական գէնքը արկածախնդիր Փանջունին է օգտագործում, հետեւանքը լինում է աղէտ ու ողբերգութիւն:

Օտեանի ստեղծագործութեան նախորդ ուսումնասիրողները, ներառեալ նաեւ Լ. Հախութեանը, «Ընկեր Փանջունի» վէպը վերլուծելիս եւ նրա գլխաւոր հերոսին բնութագրելիս խնդիրն այնպէս են ներկայացրել, թէ իբր Երուանդ Օտեանը ծաղրել է մարքսիզմը գոնեակացնողներին, այդ «ամենայադժ ուսմունքը», աղաւաղողներին եւ սոցիալիզմի գաղափարական հակառակորդներին: «Մեղաւորը ուսմունքը չէ, գաղափարները չեն, դրանց ապաշնորհ, ապիկար գործադրողները» (10), - գրում է Լ. Հախութեանը, այն էլ 1989 թ.: Իսկ Ս. Մանուկեանի եւ Ա. Մակարեանի աշխատութիւններն ընթերցողը այն տպաւորութիւնը կը ստանայ, թէ Ն. Օտեանը համոզուած մարքսիստ էր, կատարեալ ընկերվարական, հանդէս էր գալիս սոցիալիզմի գաղափարների պաշտպանութեամբ եւ դրանք միտումնաւոր աղաւաղողների ձաղկումով: Բոլոր դէպքերում այն մտայնութիւնն էր տիրապետողը, թէ մարքսիզմը, ընկերվարութիւն-սոցիալիզմը շատ գեղեցիկ ուսմունք են եւ համայն մարդկութեան առաջնորդում են դէպի «լուսաշող ապագան»: Իսկ եթէ մարդկութիւնը եւ մասնաւորապէս սոցիալիզմի ուղին բռնած ազգերը դրանցից չեն շահել, մեղաւորն այդ գաղափարների ապիկար եւ անշնորհ գործադրողներն են: Եթէ նիւթական բարիքների լիակատար առատութեան խոստումների փոխարէն, բոլոր ազգերի եւ ազգութիւնների իրաւահաւասարութեան ու ներդաշնակ զարգացման փոխարէն հենց ընկերվարական

կայսրութեան մէջ, «զարգացած», «հասուն», «մարդասիրական» յորջորջուած սոցիալիզմին յաջորդեցին կատարեալ աղատութիւնն ու ֆառսը, մարդու իրաւունքների եւ ազգերի իրաւունքների ոտնահարման, ակնառու խտրականութեան պատմառով ծաւալուեցին ազգամիջեան սուր բախումներ՝ իրար յաջորդող արիւնահեղութիւններով, եւ եթէ լաւագոյնս համարուած գաղափարները չկենսագործուեցին, դարձեալ միայն ապիկար գործադրողներն են մեղաւոր: Եւ ովքեր են նրանք. ամբողջատիրական կայսերապետութեան հիմնադիր Լենինը, որը անուղղելիօրէն խառնել է բազում ժողովուրդների նակատագրեր՝ մէկի հայրենիք-մարմինը կցելով մէկ ուրիշին եւ հաստատելով պլուրետարիատի դիկտատուրա յորջորջուած բռնատիրութիւնը, «ազգերի երջանկութեան նարտարապետ ու դարբին յորջորջուած Ստալինը, որը մարդկութեան դահիճի եւ ռերագործի անգերազանցելի օրինակ է, «ներկայ սերունդը կ'ապրի կոմունիզմի օրօք» կարգախօսի հեղինակ Խրուշչովը, լնացման տարիների տիրակալ Բրեժնեւը, թէ՞ միջինասիական «ագրեսիւ հնազանդներին» ընտրած պրեզիդենտ Գորբաչովը, որը նգնում էր խորհրդային փլուզուող կայսերապետութիւնը պահպանել հանրաժողով-ներկայացումով ու ռազմական ուժով եւ իր գործողութիւններով դառնում է ամենօրեայ ողբերգութիւնների պատճառ: ... Բայց չէ՞ որ նրանք բոլորն էլ խօսել են գեղեցիկ գաղափարների անունից, խոստացել են բարեկեցութիւն եւ երջանիկ ապագայի հեռանկար ...

Մենք է խզումը գեղեցիկ գաղափարի եւ բուն իրականութեան միջեւ, իսկ անհող ու անհիմք գաղափարը, որքան էլ ցանկալի եւ հրապուրիչ լինի, եթէ չի թխում կեանքի տրամաբանութիւնից ու օրինաչափութիւն-ներից եւ արհեստականօրէն ու բռնութեամբ

պարտադրում է կեանքին, ոչ միայն իրագործելի չէ, այլևս վերածում է իր հակադրութեանը եւ միջավայրի համար դառնում է աղետաբեր ու կործանարար: Գաղափարը, ծրագիրը այն միջավայրում կարող են արմատաւորուել ու իրագործուել, ուր կան քաւարար ու նպաստաւոր պայմաններ եւ կ'իրականացնեն այն գործիչների միջոցով, ովքեր ունեն անհրաժեշտ հմտութիւններ, քաջ գիտեն կենսական երեւոյթների առնչութիւններն ու օրինաչափութիւնները:

Իսկ Փանջունին ընկերվարական իր քարոզչութիւնը ծաւալում է այնպիսի վայրերում, ուր ոչ միայն նպաստաւոր պայմաններ չկային, այլևս չկային բուն իմաստով գաղափարակիցներ եւ հասարակութեան քացարակ մեծամասնութեան համար նրա քարոզները անհեթեթ էին ու անհասկանալի: Համաշխարհային պլօրեւտարիատի խնդիրները նա կամենում է լուծել հայկական մի գիւղում կամ քաղաքում՝ մէկ-երկու անհատների միջոցով: Երգիծանքի տարբեր միջոցների գուգորդուած գործադրմամբ ստեղծուած պատկերներում ցոլանում է «դժգոհական ընկերվարականի» ծիծաղելի գործունէութիւնը իր ողբերգական հետեւանքներով: Ի հարկէ, վերը յիշուած իրական գործիչների համեմատութեամբ սահմանափակ են Փանջունու գործունէութեան ոլորտներն ու ծաւալները. որքան էլ հանճարամիտ՝ Օտեանը չէր կարող լիովին կռահել փանջունիութեան տարածման ծաւալներն ու սահմանները, քայքայ հենց Օտեանի հանճարը միայն կարող էր սաղմի մէջ տեսնել երեւոյթի հասարակական վտանգաւորութիւնը:

Ընկերվարութեան գաղափարներին բոլորովին անհաղորդ ծապլվարցիների հետ Փանջունին խօսում է նրանց անհասկանալի լեզուով. գիւղի միակ «պլօրեւտարին»՝ «միանգամայն

երկաթագործ» պայտար Մկոյին նա համոզում է համընդհանուր գործադուլ անել եւ առանց պայտի թողնել Ռէս Սերգոյի էջը, գրաւոր յայտարարութեամբ միտինգի է հրաւիրում գիւղացիներին այն դէպքում, երբ նրանցից ոչ ոք, անգամ քահանայ Տէր Սահակը կարդալ չգիտէր, դեռ դպրոցի պարապմունքները չսկսուած՝ ապագայ աշակերտներին քացատրում է դասադուլի եւ ուսուցիչներին պատժելու իրաւունքները, կազմակերպում է նոր գիւղ մտած ուսուցչի «ազնիւ գաղափարական ծեծը», որն իր «անհատական պատասխանատւութեամբ» իրագործում է Խել Աւօն:

Անշուշտ, պակաս կարեւոր չէ այն խնդիրը, թէ ինչպէս էր Փանջունին այնուամենայնիւ համախոհներ ու զինակիցներ գտնում, որոնց միջոցով էլ իրագործում էր կենտրոնից ստացած հրահանգներն ու իր ծրագրերը. չէ՞ որ առանց աջակիցների նա անյաջողութեան պիտի մատնուէր թէ՛ Ծապլվարում, թէ՛ Վասպուրականում, թէ՛ Երեւանում եւ այլուր: Համախոհներ ու գործակիցներ Փանջունին գտնում էր հասարակութեան անգիտակից, խելապակաս, շահամոլ ու արկածախնդիր տարրերի մէջ: Իսկ հասարակութեան առողջ մասը ջանում էր նրանից ազատուել որեւէ հնարքով կամ էլ կարեւորութիւն չէր տալիս նրա գոյութեանը. «Վեհերոտները սարսափահար մտիկ կ'ընէին իրեն, միամիտները ապշահար կը նայէին այդ անդադար խօսող մարդուն, իսկ խելացիները քիթերնուն տակ խնդալով կ'երթային իրենց գործին» (24):

Ահա ինչու Փանջունուն յենարան ու զինակից են դառնում Խել Աւօն ու Կոլոշենց Սեդոն, Կարօն ու նրա խոլ ու յամր մայրը՝ ընկերուէի Սառան, աւագակ բուրդ Հատն ու Թուրք ջարդարար Հասանը, Գիծ Մակարն ու դպրոցահասակ երեխաները, որոնցմով Փանջունին կազմում

էր «գիտակից շարքերը»:

Խել Աւոյին Փանջունին ինքն է լաւագոյնս բնութագրում. նա քաջ գիտի խելապակաս Աւոյի բնաւորութիւնը, վարքագիծն ու հակումները, նրա անմարդկային ու ստոր արարքները, գիտի ծապլվարցիների վերաբերմունքը այդ «յիմար, գող ու անբարոյ երիտասարդի» նկատմամբ, բայց յենում է նրա վրայ եւ փառաբանում նրա դատապարտելի արարքները: Փանջունու տեսականը գրեթէ միշտ նրա միջոցով է վերածում գործնականի. նա Ռէս Սերգոյի, Տէր Սահակի եւ միւսների ահ ու սարսափն է:

Ծապլվարեան իր գործունէութեան ընթացքում Փանջունին յենում է նաեւ Սմեմց Վարդանի վրայ: «Հողային պրօլետարիատի միակ ներկայացուցիչ» յորջորջուած այս տկարամիտը նոյնպէս ծոյլ է, գող եւ անբարոյ. այս պատճառով է Ռէս Սերգոն նրան վռնդել: Բայց Փանջունին այս դէպքը որակում է որպէս «վաթսուն միլիոն աշխատաւորների իրաւունքի ոտնահարում «կեղտոտ պուրժուա» Ռէս Սերգոյի կողմից»: Եւ նրա դէմ էլ ուղղում է ծապլվարի «յեղափոխական շարժումը»:

Ռէս Սերգոյի դէմ Փանջունին դուրս է բերում նաեւ շահամոլ ու արկածախնդիր Կոլոշեմց Սեդոյին՝ ստոյգ իմանալով վերջինիս շահախնդրական նկրտումները: Բայց քանի որ Սեդոն տուեալ պահին Փանջունու համար պէտքական անձ է եւ ծապլվարեան յեղափոխութեան «շարժիչ ուժի»՝ պայտար Մկոյի փեսան, ուրեմն հարկաւոր էր գոհացում տալ նրա ցանկութիւններին: «Ի հարկէ կռահեցի թէ Կոլոշեմց Սեդո ունէր յետին մտքեր, թէ նա թաքուն հակառակորդն էր Ռէս Սերգոյի, թէ նա կ'ուզէր անոր դիրքը գրաւել գիւղին մէջ եւ թէ կը յուսար իր նպատակին հասնել դիմելով մեր աջակցութեան: Այդ մէկը ինձ ծանօթ էր, բայց եւ այնպէս չէի

կրնար մերժել իր անկեղծ զգացումները, մանաւանդ որ Սեդոյի միջոցով մեր ափի մէջ կ'առնէինք նաեւ գործաւորական դասակարգը, որ մինչեւ հիմա ցուրտ վերաբերում ունեցած է մեզի հանդէպ, քանզի Կոլոշեմց Սեդո փեսան է պայտար Մկոյի»:

«Ուստի նկատի առնելով մեր գործունէութեան նկատմամբ արտայայտուած անկեղծ համակրութիւնը եւ բանուոր դասակարգի շահերը, եւ մանաւանդ կուսակցութեան շահերը, ամենաջերմ վերաբերում ունեցայ Սեդոյի հանդէպ» (94-95, ընդգծ. իմն են.՝ Ս. Մ.)- առանց թաքցնելու կամ երկմտելու կենտրոնին զեկուցում է Փանջունին: Ահա ինչպէս է Փանջունին ազնւօրէն խոստովանում իր անազնութիւնը, մի հանգամանք, որ բնորոշ է նրա էութեանն ու վարքագծին:

Ծապլվարեան նամակները բացայայտում են Փանջունու բնաւորութեան մի ուրիշ էական կողմը՝ շահամոլութիւնը. ամէն ինչի համար նա պահանջում է որոշակի վճար: Նամակների վերջին նախադասութիւնները յստակ պատկերացում են տալիս, թէ ինչ նպատակով է գործում Փանջունին ծապլվարում: Բոլոր նամակներն աւարտում են դրամ ուղարկելու խնդրանքով, սակայն, ինչպէս երեւում է, կենտրոնի համար այնքան էլ կարեւոր անձ չէ Փանջունին, այլապէս նրա աղերսագին պահանջները գոնէ մասնակի բաւարարութիւն կը ստանային: Ահա մի քանի մը Փանջունու աղերսանքներից. «Մի քիչ փող ուղարկեցէ՛ք փութով» (Գ), «Վերջին անգամ փողի մասին պահանջումն Բա մնաց անպատասխան. խնդրեմ ուշադրութիւն դարձրէ՛ք այդ մասին. դա էական հարց է ինձ համար» (Դ), «Փոսքը եկաւ, նամակներ եւ թերթեր եկան, հրահանգներ եկան, բայց փող չկայ: Խնդրեմ ուշադրութիւն դարձրէ՛ք այդ կենսական հարցի վրա»:

(Ե):

«Ափսոս այս կրիտիկական մոմենտներուն մէջ տակաւին քաւարարութիւն չը տուիք մեր փողի պահանջմունքներուն» (Ը), «Շնորհակալութիւն իմ համեստ գործունէութեան մասին ձեր շոյալած գովեստներուն համար. իցի՛ւ թէ անոնց տեղ մի բիչ փող ուղարկէիք: Բարոյական փաշարանքը քաւարարութիւն չէ կարող տալ ֆիզիքական կարիքներու. դա մի տեքնիկական ճշմարտութիւն է» (Թ), «Ներկայ ճգնաժամանային ըռպէներուն փողի պակասութիւնը կը վնասէ ամբողջ կազմակերպական գործին» (Ժ), «Մի վերջին քառ. փող ուղարկեցէք» (ԺԱ): Իսկ Ծալլվարի կործանումից յետոյ, երբ Փանջունին մեկնում է Մաշկերտ գիւղը՝ գործունէութեան նոր վայր, ԺԲ նամակի վերջում գրում է, «Փող ուղարկեցէք իմ նոր հասցէին»: Այս փաստերն այնքան խօսուին են, որ մեկնաբանելու անհրաժեշտութիւն չկայ: Սակայն որքան ճիշտ է, թէ Փանջունու կուսակցական-յեղափոխական գործունէութեան գլխաւոր նպատակներից մէկը դրամ ձեռք բերելն է, նոյնքան էլ ճիշտ է, որ Փանջունին պաշտօնաւոր է եւ ձգտում ունի իր ձեռքում կենտրոնացնելու անսահմանափակ իշխանութիւն: Այդ անապարհին նա կարգ չի առնում ոչնչի առաջ. կեղծիքը, խաբէութիւնը նոյնիսկ մեղմագոյն միջոցներ են, որոնցից առանց այլեւայլութեան օգտւում է Փանջունին եւ, որ դարձեալ բնութագրական է նրա համար, իր արկածախնդրական ձեռնարկումներին աշխատում է տալ ազգային երանգաւորում՝ խաղալով ժողովրդի հայրենասիրական ազնիւ-զգացումների հետ: Տպաւորութիւն են ստեղծում, թէ իրենց ձեռնարկումները ժողովրդի շահերի համար են, թէ իրենց պարզապէս անշահախնդիր ու անձնագոհ նուիրեալներ են. այս պատճառով էլ որոշ դէպքերում շահում են իրենց միամտօրէն հաւատացողների համակրանքն ու

աջակցութիւնը: Ի պատասխան իրման գիշերը եկեղեցում կրած անյաջողութեան, իբրեւ ժողովրդից կերած ձեռքի պատասխան՝ Գիծ Մակարի առաջարկով Փանջունին ու Սարսափունին իրենց զինուած խմբով, մարտական երգերով, օդում հրացան ու բեռովներ կրակելով՝ գնում են գրաւելու Բջիջ գիւղի մօտ գտնուող Սուրբ Վարդանայ վանքը: Հայ գիւղացիները կարծում են, թէ մարտական այս խումբը աւարառու քրդերի կամ արիւնարբու թուրքերի դէմ կռուի է գնում: Իրենց բուն նպատակը նրանք բնականաբար պիտի թաքցնէին. «Յետոյ կ'իմանաք» - խորհրդաւորութեամբ ասում է Սարսափունին: Ժողովուրդը իր ենթադրեալ հերոսներին պատուասիրում է ոչխարներ խորովելով ու գինի հրամցնելով: Այն ինչ Փանջունին եւ Սարսափունին յարձակւում են Վարդանայ վանքի վրայ բռնութեամբ վտարում հիւանդ, խեղճուկրակ վանահօրը, զաւթում վանքի ողջ ունեցուածքը՝ անգնահատելի ձեռագրերը, թանկարժէք սափորները, պաշտամունքային բոլոր առարկաները, վանքին պատկանող անասունները, հողերը, այգիներն ու ծառերը, գիւղատնտեսական գործիքները: Փանջունու եւ Սարսափունու կարծիքով՝ Վարդան Մամիկոնեանը որեւէ կապ չունի հայ ժողովրդի հետ, ուրեմն հարկ է վերանուանել վանքը ընկերվարութեան բուրմերից մէկի՝ Կրոպօտկինի անունով: Եւ Փանջունին իրեն հռչակում է «Սուրբ Կրոպօտկինի վանքի աշխարհական վանահայր»: Սակայն դեռեւս Փանջունին չի իրականացրել գլխաւոր խնդիրը՝ չի կատարել պաշտօնաբաշխութիւնը: Այս խնդրի լուծման պահին առաւել ցայտուն է դրսեւորւում փանջունիների էութեան մի կարեւոր յատկանիշը՝ պաշտօնամոլութիւնը: Ամէն ինչ պէտք է կենտրոնացնայ իրենց ձեռքում, բոլորը պիտի իրենցից կախման մէջ լինեն, իսկ իրենք միայն պիտի կառավարեն ու

հրահանգներ տան, որովհետև այլ բանի, մանաւանդ աշխատանքի, ընդունակ չեն: Հենց այս պատճառով էլ նրանք ստեղծում են քիւրդկրատական ցանց, իշխանութեան մի համակարգ, որով կարողանան իրագործել բռնատիրութիւնը: Սակայն այս էլ նրանք պիտի ներկայացնեն իբրեւ ժողովրդանուէր գործ, իբրեւ առաքնալի անձնագոհութիւն: Պաշտօնաբաշխութեան փանջունիական եղանակը իսկապէս ծիծաղելի է. նախ՝ իր համար անհրաժեշտ պաշտօնների սահմանում, ապա՝ դրանց վերին աստիճանի ինքնատիպ բաշխում: Նպատակը շատ պարզ է. ամէն բան իրենն է, ամէն ինչ ինքն է. ուստի տնտեսական մատակարարումը, մարդկային յարաբերութիւնները պետք է ենթարկուեն արմատական փոփոխութեան եւ դրանց վրայ պէտք է սահմանուի այնպիսի հսկողութիւն, որ «ոչ իսկ մի նանն կրնայ փախչել աչքէ»: Մշակելով իշխանութեան համակարգը եւ անհրաժեշտ պաշտօնների կանոնադրութիւնը՝ Փանջունին իր տղերքին հրաւիրում է ժողովի, որտեղ էլ պաշտօնները բաշխում են ֆուէրկութեամբ: ԺԳ նամակում նա գրում է, թէ ֆուէրկութիւնը կատարուել է ճշմարիտ ժողովրդավարական սկզբունքներով, կատարեալ ազատութեամբ, առանց որեւէ հարկադրանքի եւ ճնշումի: Եւ սակայն ապշեցուցիչ են արդիւնքները, ֆուէրկութիւն, որը Փանջունու պաշտօնամոլութեան ու կեղծ ժողովրդավարութեան գորաւոր ապացոյցն է. «Ֆուէրկութեան արդիւնքն էր դուրս եկաւ, որ ինձ կը յանձնուի Վասպուրականի հայ ժողովրդի պատասխանատու ներկայացուցչի պաշտօնը, զիս ընտրեցին նաեւ գիւղատնտես եւ Վանայ մեր ենթակովիտի լիագոր քննիչ: Իսկ կուսակցութեան ընդհանուր ներկայացուցչի, գանձապետի եւ համարակալի պաշտօնները յանձնուեցան ընկեր Սարսափունիի: Բայց որովհետև

նա երկու օր առաջ մեկնեցաւ դէպի Պարսկաստան, ինչպէս որոշուած էր՝ այդ պաշտօններն ալ ես կը կատարեմ» (189, ընդգծ. իմն են - Ս. Մ.):

Փանջունիական յեղափոխութեան գերագոյն նպատակն այս էր՝ իր ձեռքում կենտրոնացնել ամբողջ իշխանութիւնը եւ համատեղել բոլոր պաշտօնները՝ «ինչպէս որոշուած էր»: Ո՞վ էր որոշել, կենտրոնը, թէ՞ Փանջունին ու Սարսափունին միասին՝ արդէն կարելու էր: Կարելու էր այն է, որ հիմա Փանջունին լիակատար տէր ու տնօրէն է, նակատագրեր է վնոտում, մի հարուածով ոչնչացնում է դարերի սրբութիւնները, ասպարէզից հեռացնում է աշխատանքի մարդկանց, յետոյ էլ՝ աշխատանքի գործիքները, անգամ պտղատու ծառերն է կտրտում եւ վաճառում իբրեւ վառելիքայտ, վաճառական անասուններն է վաճառում վաճառում ընկեր Շանթի եւ Դիժ Մակարի միջոցով: Բոլոր դժգոհութիւնների, բողոքների համար Փանջունին ունի մի պատասխան՝ վանքի Օրէնսդիր ժողովի (որի նախագահատեմնապետ-ֆարտուղար-անդամն ինքն է) «օրինաւոր որոշումը», իր իսկ կազմած «փաստացի դոկումենտները»՝ իր իսկ կողմից հաստատուած, իրեղէնների մանրամասն ցուցակները եւ դրանք «խիստ կոնկրետով» վաճառելու թղթերը, որոնք նա ուղարկել էր համապատասխան արխիւներին: Վաճառքից գոյացած գումարը Փանջունին գործածում է «իր նպատակին»: Ի հարկէ, նաեւ որոշ մասնահանում է կատարում «կուլտուրական գործի ածանգիւ տնտրակների հրատարակման, ընթերցարան-թէյարան հիմնելու, պրոփակամտի եւ հրապարակախօսական ակումբներու հիմնադրման համար»: Մնացած ամբողջ գումարի լիակատար տնօրինողը Փանջունին ինքն է, եւ դրան էլ ճգնում է օրինականութեան տեսք տալ. «Զմոռնամ ասելու որ այդ վաճառումներէն

մենք օգտուեցանք միմիայն օրինաւորութեան սահմանի մէջ, վեր առնելով գոյացած գումարէն ինչ որ անհրաժեշտ-հարկաւոր էր իմ ընկերներու օրըստօրեական պէտքերուն եւ մի պահեստի ֆոնտ անակնկալ ստիպումներու համար. մնացած գումարը կը գործածուի իր նպատակին» (198, ընդգծ. իմն են - Ս.Մ.):

Ահա Փանջունու «յեղափոխական գործունէութեան», «յանուն ժողովրդի» Սուրբ Վարդանայ վանքը գրաւելու ողբերգական հետեւանքը: Վանքի հարուստ տնտեսութիւնից նա ստեղծում է միայն արխիւային փաստաթղթեր, եկեղեցական գարդարուն զգեստների, աղօթամատեանների, քանկարժէք ձեռագրերի, վարագոյրների, խոփ ու արօրի, աշխատող մշակների փոխարէն հաստատում «գինուորական կարգապահութիւն եւ ամենախիստ կոնտրոլ, վարչական, մատակարարական գործադիր մարմիններ, իշխանութեան եւ աշխատութեան բաժանում ու անպայման հսկողութիւն»: Փանջունին իրաւունք ունէր պարծենալու. վանքապատկան իրերի՝ «այսպիսի կոնտրոլային խիստ դժուր բամբ» վանառք եւ դրամի այդպիսի լիարժէք իւրացում մինչ այդ չէր կատարուել: «Քանդումի հեշտանքը» Փանջունու բուն նպատակն էր՝ ուր էլ նա մեկնէր գործելու, ամէնուր յաջողութեամբ կարողանում է «միմիայն քանդել»՝ վերաշինութեան տաժանքը թողնելով յաջորդ սերունդներին:

Որքան էլ ընկերվարական կարգախօսներով նամարտակող, համաշխարհային վիթխարի խնդիրներ լուծելու մարմաջով տարուած, ազգութեան փոխարէն միայն հակամարտ դասակարգեր եւ յեղափոխական տակնուվրայութիւն նանաչող՝ Փանջունին որքան ընդհանրական՝ նոյնքան էլ հայկական երեւոյթ էր: Ճիշտ է, որ նա նոյնանում է գրեթէ ուրիշ ազգերի փանջունիների հետ, բայց նա

նաեւ հայ ժողովրդի զաւակ է, նրա մի մասնիկը, գործում է հայ միջավայրում եւ անբաժան է հայութեան նակատագրից: Թէեւ միշտ նա նառախօսում է աշխարհի միլիոնաւոր պրօլետարների անունից, բայց կեանքի փաստերը, դէպքերն ու իրադարձութիւնները հարկադրում են, որ նա ընդունի որոշ իրողութիւններ, նանաչի իր հայ լինելը: Բայց Օտեանի հերոսն այդ էլ է անում փանջունիւարի՝ ընդունելով յեղափոխական հայի կեցուածք եւ յայտնագործելով «ուլքա ապակեդրոնացումի» տեսութիւնը եւ ըստ պարագաների ընդունելով կամ մերժելով այն: Վէպի երրորդ՝ «Ընկ. Փանջունին տարագրութեան մէջ» մասում Օտեանը հրաժարուել է նամականու ձեւից եւ գտել իր հերոսին հայոց մեծի եղեռնի համապատկերում ներկայացնելու նպատակայարմար ձեւ: Եթէ ծալվարեան ու վասպուրականեան նամակներում, «Իմ աշխարհայեացքները» դասախօսութիւնների շարքում Փանջունին ինք է ներկայանում ընթերցողին իր գործողութիւններով ու դատողութիւններով (բացառութեամբ «կենսագրական նօթեր ընկեր Փանջունիէն» հատուածի), ապա երրորդ մասում հեղինակն ինքն է ներկայացնում իր հերոսին եւ դէպքերը պատմում կամ առաջին դէմքով, կամ հերոսի հետ ունեցած երկխօսութիւնների միջոցով: Երկու դէպքում էլ Օտեանը կարողացել է ապահովել խօսքի արտակարգ քնականութիւն, որը գեղարուեստականութեան բարձր չափանիշ է: Այս մասում էլ կիրառուած են երգիծանքի ամենատարբեր միջոցներ ու հնարաններ: Գրեթէ միշտ Օտեանը գտել է հերոսի էութիւնը բնորոշող այնպիսի արտայայտամիջոցներ, որոնք իւրաքանչիւր դէպքում ամենայարմարն են ու անփոխարինելի: Բայց կար եւ ամենաբարդ խնդիրը, որը նոյնպէս յաջող լուծում է ստացել: Ողբերգական իրադարձութիւններ,

հայերի զանգուածային տեղահանութիւն, ջարդ, ահաբեկում, եւ այս համապատկերում՝ ընկեր Փանջունին: Որքան էլ Փանջունին իրեն դուրս դնէր հայութիւնից, միեւնոյն է, նա չպիտի կարողանար խուսափել նրան հասած նակատագրական հարուածներից: Ահա ինչու Օտեանն իր հերոսին ընդգրկում է ապրիլի 24ի ահաբեկումների մէջ, նրան ներկայացնում պարզապէս հրաշքով ջարդից ազատուած մէկը, որը իր՝ հեղինակի հետ միասին կրել էր ահաբեկումների տառապանքները, իսկամ էր ընդունել՝ մկրտութեամբ շաւի արար, եւ հաշակել Թարսուս, Օսմանիէ, Համա, Տէր Զօր, Հալէպ եւ էլ Բուսերա նահապարհի դժուարութիւնները:

Բնական մի հարց կարող է ծագել. այս դէպքում, երբ Օտեանը վաւերագրի նշտութեամբ պատկերել է հայոց սարսափելի ողբերգութիւնը, թուրք մարդակերների անորակելի ռմիրը եւ հայ մարդկանց անլուր տառապանքները, ինչպէ՞ս է համատեղել երգիծական ու ողբերգականը: Պատասխան՝ անշուշտ, նախատեսել էր Օտեանը:

Փանջունին ստոյգ մահից խուսափելու լաւագոյն եղանակն է գտնում՝ դառնալով «ուլթրա ապակեդրոնացումի մարդը»: Նա այլեւս ո՛չ կուսակցութիւն է նանաչում, ո՛չ ծրագիր, ո՛չ դաշնակ է, ո՛չ հնչակ, ո՛չ էլ ռամկավար. այժմ նա միայն մի՛ կուսակցութիւն է ընդունում՝ ի՛ր կուսակցութիւնը, որի միակ անդամն ինքն է: Այդ կուսակցութիւնն ստեղծել է ուլթրա ապակեդրոնացումի վրայ, որը դաւանողը կա՛մ Փանջունին պիտի լինէր, կա՛մ նրա նամակը:

Ինչպէ՞ս է Փանջունին արդարացնում անձնավերականգնող այս եղանակը եւ իր կաշին փրկելու այս ձեւը ինչով է հիմնաւորում. «... ես հիմա, ահաբեկ տառապանքներուն միջոցին սա համոզումին եկայ, թէ ամէն հայ անհատ, ինքն իր մէջ,

ամբողջութիւն մըն է եւ կը ներկայացնէ ամբողջ հայութիւնը: Մենք պէտք է մեր ջանքերը կեդրոնացնենք ինքզինքնիս փրկելու, առանց մտածելու կամ աշխատելու ուրիշի մասին: Ահա ինչ է ուլթրա ապակեդրոնացումը:

- Մենք աւոր պարզապէս եսասիրութիւն կամ էգոիզմ կ'ըսենք, դիտել տուի:

- Զէ, գոչեց ընկեր Փանջունի, - էգոիզմ կ'ըլլայ այն ատեն, երբ իրրեւ մարդ մեր անձը ջանամք փրկել, բայց երբ իրրեւ հայ ջանամք փրկել, այն ատեն կը լինի հայրենասիրական գործ, յեղափոխական ակտ» (210-211):

Այսպէս է մտածում Փանջունին Թարսուսի վրանների տակ, երբ նեղ եւ անյոյս վիճակի մէջ էր եւ «գործունէութեան դաշտ չկար»: Բայց մի փոքր ապահովութիւն, եւ Փանջունին մոռանում է «ուլթրա ապակեդրոնացումը», վերստանում իր նախկին պայքարող, ըմբոստ, ոչ մի բանի հետ չհաշտուող ու բոլորին յանցաւոր դուրս բերող քնաւորութիւնը: Թարսուս փաղափում բարեբախտաբար հայեր կային, որոնք չէին տուժել եղեռնից եւ հնարաւորին. չափով օգնում էին աղետեալ գաղթականներին: Փանջունին պայքար է սկսում հենց նրանց դէմ, նրանցից դրամ պահանջում իրրեւ «փրկագին»: Ծրագրում է մի խումբ ընկերների հետ գաղտնի լաստանաւ պատրաստել ու փախչել Լիպրոս, բայց բոլոր ընկերներն էլ իր խմորից էին. իւրաքանչիւրը իրեն վստահուածը յափշտակելով փախչում է՝ Փանջունուն ձգելով մենակ ու կողոպտուած: Հալէպի հայկական եկեղեցում հաւաքուած թշուառ, երիթացած տարագիրներին, որոնք «մարդկային կմախքներու երեւոյթը ունէին», Փանջունին կոչ էր անում պայքարել անբերեւոյթ վատերի դէմ, ուժ ցոյց տալ նրանց:

Մինչդեռ այդ խեղճուկրակ գաղթականները ոչ ուժ ունեին, ոչ ուտելու հաց, ոչ ֆայլերու կարողութիւն: Իսկ որոտաձայն Փանջունին շարունակում էր իր ֆարոգը պրօլետարիատի իրաւունքների եւ յաւիտեանական հացի մասին. «Դուք պէտք է աշխատե՛ք ոչ թէ ձեր այսօրուայ հացը ապահովելու, այլ մինչեւ մահ անօթի չմնալու համար. «գհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր»ը մուրացկանի վարդապետութիւն է, կղերականութեան դժոխային դաւն է պրօլետարիատի դէմ սարքուած, «գհաց մեր կը պահանջենք մինչեւ մեր մահը, անկէ վերջն ալ մեր զաւակներուն համար: Ահա նոր հայր մերը, պրօլետարիատի իսկական հայր մերը» (225):

Ինչպէս նկատում ենք, ափսոսալայրում էլ Փանջունին չի փոխել իր բնաւորութիւնը, եղեռնի սարսափները որեւէ չափով չեն ազդել իր վրայ: Յեղափոխական մարմաջը նրան հանգիստ չի թողնում, իսկ ինքն էլ հանգիստ չի թողնում ողորմելի, ֆիզիկապէս ջարդուած, քարոյապէս ընկճուած, «գերեզմանէն փախած» գաղթականներին: Պայքար է ֆարոգում, բայց ո՞ւմ դէմ, ինչի՞ համար, ո՞վ է պայքարողը, – այս հարցերը բնաւ չեն մտաւորում նրան: Հին օրերի ոգեւորութեամբ նա դարձեալ դիմում է քրդերին ու եզիդիներին՝ իբրեւ «յեղափոխութեան նեցուկների»: Փորձում է իրագործել ցնորական ծրագրեր, որոնք բնականաբար չեն յաջողում: Բայց այնուամենայնիւ ինչ–որ կենտրոնի, ինչ–որ մարդկանց ձեռնտու է Փանջունին, նրան ֆինանսաւորում են որոշ ծառայութիւնների

համար, եւ ինքը արդէն գոհ է իր վիճակից: Հալէպում Փանջունին գտնում է յեղափոխականի «իտեալական քարճրութեան» վրայ: Այստեղ նա վերսկսել էր պրոքազանդի գործը, կատարում էր զանազան մութ յանձնարարութիւններ: Այլեւս նա անձին վտանգ չէր սպառնում, բայց շատ էր զգուշանում ոստիկանական հետապնդումներից եւ ֆարոգը կիսատ թողնելով թափնում էր՝ հենց երեսում էին ոստիկանները: Հալէպը մի ուրիշ առաւելութիւն էլ ունէր. այնտեղ «պափլավան», անուշեղէնները եւ կերակուրները «սֆանչելի կը պատրաստէին». դրանցից Փանջունին ամէն անգամ ոգեւորուած ուտում էր մի ֆանի պնակ:

Աւելի քան ութ տասնամեակ է անցել «Ընկեր Փանջունի» վէպի ստեղծումից: Դա փչ ժամանակ չէ որեւէ ստեղծագործութեան դատաստան կտրելու համար: Օտեանի գործերից էլ մի որոշ ֆանակութիւն չի դիմացել ժամանակի խստագոյն քննութեանը, սակայն ուրիշ է «Ընկեր Փանջունու» պարագան: Օտեանական հանճարի այս խտացուած արտայայտութիւնը ոչ միայն կորուստներ չի ունեցել, այլեւ այսօր էլ հնչում է թարմ ու արդիական՝ պահպանելով իր գեղարուեստական արժէքն ու ներգործող ուժը: Փանջունիներ եղել են, կան ու կը լինեն, եւ փանջունիութիւնը լինելու է մարդկութեանը սպառնացող առաւել վտանգաւոր չարիքներից մէկը: Եւ Օտեանի վէպի արդիականութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը միշտ կը զգացուի օդի ու ջրի պէս:

(Վերջ)

ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ